

Reform itt és most?

Beszélgetés Tardos Mártonnal

Kovács János Mátyás

Tardos Márton az elméleti közgazdászok körében azon kevesek közé tartozik, akiket nyugodt lélekkel hivatásos reformereknek nevezhetünk. Jelenlegi reformkonceptiója, mely eddigi részleges reformjavaslatainak kiteljesítéseként is felfogható, legalább a negyedik nekifutásának számít, ha tekintetbe vesszük részvételét a 68-as reform előkészítésében is. A Közgazdasági Szemle múlt év júniusi számában megjelent tanulmánya, mely az alábbi beszélgetés ürügyül is szolgál, szakmai körökben komoly visszhangra talált, egyzersmind heves vitákat is kavart (1.: *Mit tegyünk eredményeink védelmében?*, Heti Világ-gazdaság 1982. okt. 2., ill. az itt következő vitát).

Kovács János Mátyás: *A szocialista gazdaságpolitika irányváltásait jelölő kifejezéseknek mágikus hatást illik (és szükséges is) tulajdonítani. Ön legújabb reformjavaslata címében az „irányítási és szervezeti rendszer fejlesztéséről” beszél. Ez valószínűleg kockázatmentes megfogalmazás. A szövegben azonban egy helyütt már az „új gazdasági mechanizmus szellemének erősítéséről” esik szó. Egyfajta visszatérésről, ami viszonyainkat ismerve furcsa módon talán egy fokkal erősebb követelmény, mint a továbbfejlesztés. A tanulmány körül gyűrűző vitákban pedig már az „új reform”, a „második reformlépcső” és a „reform reformja” szörfüzések is felbukkannak. Folyamatosság vagy diszkontinuitás? – vágjunk azonnal a dolgok közepébe.*

Tardos Márton: Válasszuk szét a kérdés érdemi és taktikai részét. Köztudomású, hogy a reform nem egyenes vonalban fejlődött az 1964–66-os kezdetektől a mai napig. Az egyszerűség kedvéért úgy szoktam periodizálni a reformfolyamatot, hogy az a 60-as évek közepén történt felvirágzása után a zenitjét 1968 első felében érte el. 1968 és 1972 között nem beszélhetünk ugyan arról, hogy ez a fölfelé ívelő folyamat megtört volna, de már vesztett lendületéből. Ez elég nagy baj, mert egy sok vonatkozásban forradalmian új irányzatnak nem elegendő egy röpke nyolchónapos fellendülési időszak a hivatalos indítás után, hiszen minden bevezetés szükségképpen kompromisszumokat és gyenge pontokat is tartalmaz, és igényli a későbbi korrekciókat.

A reformgondolat és -gyakorlat stagnálása azonban már az első hónapok után nehézségeket gördített az effajta alkalmazkodás útjába, 1972-től pedig egy kifejezett visszarendeződési folyamat játszódott le. Ez legalább hat évig tartott, és nagyon súlyos károkat okozott, mert akkor, amikor épp a leginkább szükség lett volna a reform intézményeinek alkalmazkodóképességére, az meg volt bénítva. A reformgazdaság így a lehetségesnél sokkal rosszabbul reagált a fellépő nehézségekre. Sőt az eredeti reformnak ez a megbénítása azzal a hatással is járt, hogy a gazdaságpolitika (például az életszínvonal-politika, l. a nagyüzemi munkásság bérének emelését) is rosszabbul válaszolt a kihívásokra, mert a vezetés a reform visszafajtása következtében eleve kényszerpályán mozgott. Az eladósodás, legalábbis annak mértéke ennek köszönhető.

Azután 1978-ban szinte váratlanul ismét napirendre került a reform. Ennek nemigen volt más oka, mint az, hogy külgazdasági kapcsolataink várható feszültségei kierőszakolták a reform gondolatának újbóli felszínre bukkonását. Egyébként igen bonyolult eldönteni, hogy miként értékeljük az 1978–79 fordulójától napjainkig eltelt időszakot...

K.: Itt az 1978. decemberi KB-határozat megszületését tekinti fordulópontnak?

T.: Igen, s ezt személyes élményeimhez is tudom kötni. Nyers Rezsővel való „írói” együttműködésem 1977 közepén kezdődött. Ekkor írtunk egy cikket (*Vállalatok a reform előtt és után*, Valóság 1981/3), melyet 1978 elején adtunk elő Mexikóban egy konferencián. Belföldi publikálásához ekkor még nem értek meg a feltételek. A reform kibontakozását fékező mélyebb problémák felvetése helyett inkább készítettünk egy új cikket. Ez *Milyen gazdaságfejlesztési stratégiát válasszunk?* címmel (Gazdaság 1979/1) meg is jelent. Ebben nem vetettük fel a decentralizálás ideológiai kérdéseit. Az érdekes az egészben az, hogy mire ezt a második tanulmányunkat megírtuk, már az első gondolatai is többnyire elfogadhatókká váltak. De még így is elmondható, hogy az eredeti reformhatározatokra ekkortájt még csak a mi cikkünk utalt vissza. Az 1978-as, említett KB-döntés is csak az 1977-es struktúrapolitikai határozatra hivatkozott. Még hozzá paradox módon, minthogy ez utóbbi szerintem helytelen, centralizációs célokat is tükrözött, amelyeket a későbbiekben a gyakorlatnak kellett letompítania.

Annyi azonban biztos, hogy 1979 óta a gazdaságvezetés már felismeri, hogy változtatni kell. A kérdés csak az, hogy az 1978-ig tartó recentralizációt követő három év reformkonjunktúrájának lehet-e folytatása az a reformkoncepció, amelynek kidolgozásával most egyebek között én is foglalkozom.

Reformkonjunktúra vagy a reform lejárata

K.: *E kérdés eldöntésén igen sok múlik. Az Ön által reformkonjunktúrának nevezett folyamat vajon ébren tartja, visszaidézi vagy lejárta-e az eredeti reform ügyét? Ha cezúrárt von az elejére, akkor talán nincs szüksége arra, hogy tervezett reformjavaslatait éles választóvonalal különítse el tőle.*

T.: Itt csak nagyon árnyaltan szabad fogalmazni. Az 1979 utáni gazdaságpolitikának viszonylag sikeres eleme az, hogy megállította az eladósodási folyamatot, ezt azonban alapjában véve az életszínvonal csökkentésével, illetve stagnálásra kényszerítésével érte el, valamint a beruházások erőteljes és folyamatos visszaszorításával. Mindenképpen gyöngéje viszont ennek az irányzatnak, hogy nem tudott olyan növekedést beindítani, amely az exportot és az importhelyettesítést kellőképp növeli, tehát ahol a termelés fejlesztése és nem a fogyasztás visszafogása segít az egyensúly helyreállításában.

K.: *Én a gazdasági mechanizmus változásaira kérdeztem. Amit elmondott, az inkább az aktuális gazdaságpolitikáról alkotott véleménye...*

T.: Nem véletlenül kezdtem ezzel. Az a tény ugyanis, hogy az 1979 utáni időszak gazdasági eredményeiről csupán ez mondható el, nemcsak az objektív körülmények következménye, hanem a reform továbbvitelére vonatkozó gazdaságpolitika hiányosságait is tanúsítja. Furcsa módon kialakul egy egyértelműen piacpárti retorika a kormányzat körében. A tényleges gazdaságirányítási elvek piacpártian vannak megfogalmazva, gondoljon csak a versenyrendszer vagy a normatív pénzügyi szabályozás szükségességének hivatalos indoklására...

K.: *A vállalkozás, illetve az új növekedési pálya szlogenjeit nem ugyanide sorolja? Igaz, ez utóbbi elméleti gyökereit talán mindenekelőtt a volt Nehézipari Minisztérium vezetése által a hetvenes évek közepén megfogalmazott gazdaságpolitikai elvek tájékán lenne érdemes keresni (központi iparfejlesztési koncepciók alapján folyó, nagy szervezetekben koncentrált szerkezetátalakítási programok). Ezek igen nagy hatással voltak az előbb említett struktúráhatározatra is...*

T.: A vállalkozás fogalmának újrafelfedezését, akárcsak az iparirányítás átszervezésének megindulását, az előbbiekhöz hasonlóan pozitívumnak tekintem. Az új növekedési pálya kifejezését pedig Nyers Rezsővel mi is használtuk a lehetséges gazdasági stratégiákról szóló cikkünkben. Ám mi a mechanizmusreformnak az eddigieknél konzekvensebb megvalósítását is értettük rajta, miközben egy nem fogyasztáskorlátozó, exportoffenzív gazdaságpolitikát gondoltunk meghirdetni. Nos, ezt nem fogadták el. Tanulmányunkra hivatalo-

san nem válaszoltak, bár elismerésnek lehet tekinteni, hogy egy vezető funkcionárius saját cikkében egy lábjegyzet erejéig elhatárolta magát tőlünk, egyszerűen deklarálva a tervezettnél gyorsabb növekedés biztos importnövelő és minőségrontó hatását.

Ez persze igaz lehet, ha mindent változatlanul nézünk fel. Mi viszont egy olyan összefüggő javaslattal álltunk elő, amely épp az alapvető gazdasági paraméterek alakulásában irányzott elő fordulatot. Az új növekedési pályán a szokásos szóhasználat azonban mindmáig a belső felhasználás lassúbb növekedését vagy stagnálását érti. Vagyis nem arról beszélnek, hogy – egyszerűen kifejezve – kevesebb ráfordítással kell termelni, a létrejövő többletet pedig a világpiacra eladható, illetve importhelyettesítő termékekben kell előállítani.

K.: *Az 1979-ben megjelent stratégia-tanulmányuk, miközben felvázol egy evolutív fejlesztésekre támaszkodó, mégis dinamikus, a tőkés piac irányában nyitott gazdaságpolitikai utat, rengeteg elemét felvonultatja az Ön jelenlegi reformkoncepciójának is. Mindazonáltal három év múltán megszületett ez az előzőnél jócskán radikálisabb előterjesztés. Ez a tény sokat elárulhat arról, hogy mi az Ön véleménye a közelmúlt mechanizmuskiigazításairól.*

T.: Megint azzal kell kezdenem, hogy ezeket a lépéseket nagyon nehéz együttesen értékelni. Sok a jó szándék, azután vannak kétséges elemek is bennük. A kétes mozzanatok kétféleképpen minősíthetők. Egyfelől lehet az egészét úgy felfogni, hogy a piacorientált változások jelszavait tudatosan úgy valósították meg, hogy egyúttal akadályokat is gördítsenek a tényleges fejlődés elébe, másfelől lehet úgy is fogalmazni, hogy a gazdaságvezetés csapdába esett, méghozzá a saját maga állította csapdába. A kettőt természetesen nehéz megkülönböztetni egymástól, én mégis inkább a második magyarázatot kedvelem.

Az árrendszer példáján ez jól nyomon követhető. A versenyárrendszer ideológiája túl magas mércét állított a vállalatok elé: ha az elképzelt világpiaci szimulációs rendszert valóban érvényesítették volna, akkor a termékek és a vállalatok körülbelül fele veszteségesé válik. A kelepce ott van, hogy a vállalatokkal szemben támasztott irreálisan magas követelmények központi beavatkozásokat tesznek folyamatosan szükségessé.

Kialakult az engedményeknek és a támogatásoknak egy kivételes intervenciókra támaszkodó rendje, még mielőtt a tényleges kivételek megállapítására sor került volna. A szabályozó-alku felszámolására hivatott új árrendszer új koreográfiával visszaállította a régi alkufolyamatokat. A normatív pénzügyi szabályozás igényét hirdetve olyan rendszert hoztak létre, amelyet csak a normatív szabályozás elvének megkerülésével lehet működtetni. Itt megjegyezném, hogy sokakkal ellentétben én a bajt nem elsősorban az árrendszer szimulált voltában látom, hanem egy rossz szimulációs módszer választásában.

K.: *A többi, Ön által piacpártinak nevezett célkitűzés jellemzésére is alkalmasnak tartja „csapda”-hasonlatát?*

T.: A vállalkozásokról is hasonlókat mondhatok. Mert egy hierarchikusan felügyelt, pénzügyileg erősen kötött helyzetben levő és feletteseivel folytonos alkuban álló vállalatnál inkább bürokratikus, mint vállalkozói magatartás várható el. Még akkor is, ha most már egy összevont ipari minisztérium alá tartozik. Ezekbe a csapdába a gazdaságvezetés nem úgy sétált bele, hogy észre sem vette volna őket, de nem látott más kiutat.

Összegezve az elmondottakat: az 1978 végi határozatot cezúrának tekintem, de az utána következő döntéssorozatot nem tartom az 1966–68-as reformhatározatok meghaladásának. Ez lényeges. A reform helyzete 1968 után jobb volt, mint 1979 és 1981 között, bár most legalább a verseny gondolata élesebben van megfogalmazva, mint akármikor korábban, és a világpiac is megjelenik követelményként. Akkor azonban mutatkozott egy olyan pozitívum, ami most nincs: a régi irányítási rendszer felváltásával nagy lépést tettek előre, ami egyszersmind elkövetkező nagy lépések ígéretét is hordozta. Ma már az ígéret elhalványul, viszont a reform helyzetét kedvezőtlen külső feltételek nehezítik.

K.: *Véleménye meglehetősen „kétfrontosnak” tetszik. Egyszerőval – sok más „reformpárti” közgazdásztól eltérően – nem tartja a hetvenes évek végén végrehajtott mechanizmusmódosításokat végeredményben a reform lejárásának, a reformtörékvések diszkreditálásának?*

T.: Ezt a kérdésfeltevést fontosnak érzem, de a lejárata vádjával nem elsősorban ezeket az intézkedéseket illetném. Az 1972 utáni változások, amelyek a reform formáit megtartva ellenkező tartalommal töltötték meg azokat, valóban diszkreditálták a reformot. Mivel ilyen elemek 1979 után is maradtak, ez továbbra is diszkreditálja a reformpolitikát. Ám ha az 1979–81-es időszakban nem is történt volna semmi pozitív 1972–78-hoz képest, az a tény, hogy ismét módunk van ezekről a kérdésekről nyíltan beszélni, máris kedvező jelenség.

K.: *Reform-csomagtervét ismerve ezt értem úgy, hogy az elmúlt néhány évben született döntések azért is üdvözlendők, mert saját sorsukkal bizonyítják, hogy egy felemás kiigazításkísérlet komoly buktatókkal járhat, így mindinkább felébredsztheti egy „generálreform” igényét?*

T.: Mivel az 1972-es fordulat negatív hatásait 1979 nem semlegesítette teljesen, indokolt-nak tartom, hogy legyen egy egyértelmű váltás valamikor a 80-as évek folyamán – ebből a szempontból jogos az értelmezése. Olyan váltásra gondolok, amely nyíltan visszautal az 1966–68-as határozatokra, és azt is jelzi, hogy hol kívánja azokat meghaladni. Ebben az értelemben a „reform reformja” vagy a „második reformlépcső” kifejezéseket tartalmilag mindenképpen indokoltnak vélem.

Reform és/vagy konszolidáció

K.: *Amikor cezúráról beszél, bizonyára úgy véli, hogy egy új reformkurzus meghirdetése a társadalmi bizalmat és egyetértést gyarapíthatja. Az „öntsünk tiszta vizet a pohárba” elvén bejövő lélektani előnyök kihasználásával egyfajta, a 60-as évek végén hiányzó tömegtámogatást nyerhet a reformnak, egyszersmind biztosítékokat is teremtve annak következetesebb megvalósításához a közeljövőben. Tegyük fel egy pillanatra, hogy a reform valóban társadalmi mozgalommá terebélyesedhet. Kérdésem az, hogy vajon az Ön által kimunkált reformprogram képes lesz-e beváltani ennek az elképzelt mozgalomnak tett ígéreteit. Mire gondolok? A gazdaságstratégiai nézeteinek közreadása és a jelenlegi reformkoncepció megszerkesztése között eltelt három évben, ha jól látom, az Ön gondolatvilágában a mechanizmus-, illetve intézményi változások követelménye az abszolút első helyre ugrott. Jelenlegi kiindulópontja szerint a gazdasági feszültségek kiéleződése várható, ami kedvezőtlen társadalmi következményekkel járhat. Ilyen értelemben reformjavaslatának mihamarabbi életbe lépésétől egy esetleges krízis megelőzését is várja.*

Vajon valóban alkalmas-e a reform a válság elhárítására? S fordítva: vajon jót tesz-e az egy liberális típusú reformnak, ha krízishelyzetben vezetik be? Mit szól ahhoz a gyakran hangoztatott ellenvetéshez, mely szerint érdemes először konszolidálni, akár szigorú visszafogással is, s ha ez majd sikerrel jár, föllélegezhetünk, és elkezdhetünk töprengeni a reform továbbvitelén?

T.: Persze hogy jobb lenne egy reformot a viszonylagos bőség állapotában bevezetni, ebből a szempontból az 1966–68-as időszak sokkal kedvezőbb volt, mint a jelenlegi. Akkor-tájt a politika elég ügyetlenül túl is hangsúlyozta ezt a tényt, mondván, hogy bölcs előrelátással előbb teszik meg azokat a lépéseket, amelyekre a későbbiekben amúgy is rákényszerülnének. Ezzel utat nyitottak a reform ellenzőinek, akik akkoriban hivatkozhattak a nem a magyar reform útján járó szocialista országok fejlődésére.

A reformnak természetesen jobbat tenne, ha nem a mostani körülmények között kellene megvalósítani. Ám válsághelyzet nélkül, politikai kényszerítő erő nélkül eljuthatnánk-e a reform bevezetésének lehetőségéhez? A történelmi példák mind az ellenkezőjét bizonyítják. Ha a változtatás kényszere erősebb lett volna, valószínűleg nem kerülhetett volna sor 1972-ben az ismert recentralizációra sem. Ez a kényszer 1979-re nagyobb lett, és most még nagyobb. A reformnak tehát paradox módon utat nyit az, ha baj van, de minél nagyobb a baj, annál nehezebb a reformot sikerrel megvalósítani. Elképzelhető ugyanis, hogy a válsághelyzet olyan feszültségeket teremtett már, hogy nincs tér sem

a reform (lásd import-liberalizálás), sem pedig a várható kedvezőtlen társadalmi mellékjelenségek terheinek az elviselésére...

K.: *Szóval reformáljunk-e vagy sem? Vajon feloldható-e ez a reform-paradoxon? Az 1978 utáni részleges liberalizálási intézkedések és a restriktív gazdaságpolitikát jellemző, szaporodó központi operatív beavatkozások „együttélése” mit bizonyít?*

T.: Én úgy érzem, a reform elősegítheti, hogy az ország ezt a krízisveszélyt akut válság nélkül megússza. Ha nem lesz reform, akkor talán egy darabig még elodázható a válság, de akkor az is biztosabb, hogy heveny krízisre fog sor kerülni. A válságot magát pedig úgyszintén nem lehet reform nélkül átvészelni, ha csak a társadalmi rend és nyugalom fenntartásának két fontos eszköze, a bot és a sárgarépa közötti arányokat nem óhajtjuk a bot javára eltolni. A magam részéről szívből támogatom a kormánynak azt az akaratát, hogy az itt kialakult arányokat, a társadalmi rendet a tömegekkel való megállapodás alapján akarja fenntartani. Persze a reform sem kecsegtet biztos megoldással, a kibontakozás legnagyobb esélyét mégis ő kínálja.

K.: *Tegyük fel, hogy a reform beindul. Amikor az ígéretek valóráváltásáról faggatom, egyben azt is kérdezem, milyen távon vár tőle jelentős sikereket a válság megelőzésében.*

T.: Itt a kilátások nem világosak. Igyekezni kellene ezt jobban átgondolni (a kérdés néhány vonatkozásáról írtam a HVG vitaindítójában). A „reform reformja” viszonylag hosszú távú koncepcióként áll előttem, amelyet aránylag rövid idő alatt lehetne elfogadtatni. Az irányítás intézményrendszerének, a tőkeallokáció módjának vagy a kereskedelem rendjének a megváltoztatása sok egyéb mellett azonban csak a reform bevezetése után 2–3 évvel hozhat eredményeket, tehát nem alkalmas arra, hogy elejét vegye a krízisnek.

Hivatalos körökben most némelyek mindössze a 80-as évek közepére teszik az átfogóbb reformok kezdetét, miközben a gazdaság napi gyakorlatában a válság elhárításának örvén igen erős direktív beavatkozások történnek. Azaz nincs meg az a pozitív kapcsolat, ami 1966–68-ban volt a piac-konform szabályozás előkészületei és a liberalizálódó, de még tervutasításos gazdasági rendszer mindennapjai között. Annak idején a gazdasági vezetők számára világos volt, hogy sikereik nem attól függnek, hogy az aktuális irányítási rendszerben mit produkálnak, hanem hogy mennyire válnak alkalmassá arra, hogy az új rendszernek megfeleljenek. Ma viszont a túlélés biztosítéka nem a piaci követelményekhez való illeszkedés, hanem az erőteljes központi kívánalmakhoz való alkalmazkodás.

K.: *A jelen és a „szép jövő” tehát jókora távolságban van egymástól. De hogy kapcsolódik mindez a reformtól elvárható gyors eredményekhez?*

T.: A tavaly feltornyosult nemzetközi fizetési gondok közepette nem lehet semmit sem csinálni. Ha ezeket sikerülne legyőzni és nagyobb mozgásteret szerzünk magunknak, akkor meg kellene találni azokat az elemeket, amelyek konkrétan javíthatják a gazdasági eredményeket. Az alapkérdés itt a vállalati önállóság: egyrészt a nagyvállalatoké, amelyeket leginkább a bérszabályozás merevségei korlátoznak; másrészt viszont ugyanezeket a vállalatokat készíteni kellene arra, hogy előnyük származzék abból, ha nem eleget jövedelmező kapacitásaikat kisvállalkozások vagy saját leányvállalkozásaik rendelkezésére bocsátják.

Ezeknek a vállalkozásoknak igazi konjunktúrát kellene teremteni. Mert a kisvállalkozás politikai jelmondata, ami a tényleges gazdálkodást illeti, inkább blöff, mint valóság. Hogy ne blöff legyen, ahhoz új tőkéknek kellene megjelenniük, amelyekkel kis- és középvállalatokat alapítanak. Ma ez nem képzelhető el másképpen, mint a meglevő tőkék átcsoportosításával, ez azonban nem mehet parancsszóra. Ehelyett – ismétlem – a nagyvállalatokat ösztönözni kéne arra, hogy kapacitásaik egy részének átengedéséből hasznuk legyen (adócsökkentés, nyereségmegosztás stb.).

K.: *A konszolidáció és/vagy reform kérdésre válaszolva tehát ezt a két mozzanatot emeli ki a reformra való átmenet minimális programjaként?*

T.: Igen, ennek a rövid lejáratú programnak a megfogalmazása összecsengene azzal, hogy 1985-re vagy 1985 utánra már egy általános reformtervet lehetne meghirdetni, amely tartalmazná a kereskedelem, a bankrendszer, a tőkeallokáció, a vállalatfelügyelet stb. átalakításának céljait.

A válságmegelőző politika persze számos kellemetlen következménnyel jár. Én kettőt szoktam közülük kiemelni: az egyik az infláció felgyorsulása. Az áremelkedéseknek nem kell persze nagyobbak lenniük, mint 1979/80-ban voltak, sőt el sem kell érniük azt a szintet, de minőségileg nem is lehetnek olyanok, mint akkor voltak, amikor is meghatározott központi intézkedések és nem a piaci mozgások következtében érték el a 9%-os ütemet. A másik pedig a munkanélküliség veszélye, ami, tekintettel a jelenlegi munkaerőkeresletre, nem fenyeget azzal, hogy általánossá válik. Elképzelhető viszont: lesznek rétegek vagy csoportok, amelyek nem fognak maguknak munkát találni, s ez a gond nem intézhető el egyszerűen. Egyelőre már kialakult a politikai konszenzus arról, hogy egy vállalat, ha bajban van, elbocsáthat dolgozókat, s az állam vállalja át a fölöttük való gondoskodás felelősségét. De hogy ez miként történjék, abban nagy a zavar.

K.: *A „kellemetlen következményeknek” nevezett dolgok vállalása az Ön felfogásában nyilvánvalóan a kisebbik rossz választásával egyenértékű. . .*

T.: Igen, én ezeket a kedvezőtlen jelenségeket az általános életszínvonal megőrzéséért és növeléséért hozott áldozatnak tekintem. Nem biztos azonban, hogy egy vezető gazdaságpolitikus is hasonlóan ítéli meg a helyzetet. Ha ugyanis ezek az általam megjósolt kedvezőtlen mellékjelenségek bekövetkeznek, azt a reform ellenzői ki fogják használni, és meg fogják támadni a politikai vezetést azért, hogy ebbe a reformba belekényszerítették az országot. A kivárás – bízva a társadalom tűrőképességében és a véletlenben – ily módon kevésbé kockázatosnak tűnhet a számukra. És aztán a véletlen valóban a segítségükre siethet: úgy, ahogy a decentralizálási politika közben beüthet néhány aszályos év és árvíz, dekonjunktúra a világpiacra és kereskedelmi diszkrimináció, fordított véletlenek egy sikertelennek látszó politikát is „túlélésre ítélnének”. Nekem, mint a vélt társadalmi érdeket képviselő reformközgazdásznak, tudnom kell, hogy a reformmal rokonszenvező gazdaságpolitikuskokat támogatni kell. Ezért nem célszerű túlságosan nagy támadási felületet kínálni az ellenzők táborának, mert ha az előbbiek egyszerre megbuknának, a reform ügyének amúgy is rosszul áll majd a szénája.

K.: *Ez csak az egyik, amit a reformerek csinálhatnak. A másik, amit egyebek közt, azt hiszem, Ön is tesz, hogy csendesen ijesztgetik a gazdaságvezetést, mondván: itt rettenetesen nagy bajok jönnek, ha... Tehát a reformközgazdászoknak van némi érdekük abban, hogy sötétebb színekkel ecseteljék a körülményeket.*

T.: Miért, hát nem romlott a helyzet? Sőt mostanában gyakran azt hallani, hogy már annyira rossz, hogy nem is lehet reformokat csinálni.

K.: *Térjünk talán vissza a reform közvetlen kifizési lehetőségeire. . .*

T.: Szerintem van két év „lauf” a bevezetés utáni bizonyításra. Ebben a két évben jelentős eredményeket kellene produkálni már a későbbi, mélyreható reform szellemében, amelytől csak hosszabb idő elteltével várhatunk konkrét sikereket.

K.: *Ennek viszont még nem néztük meg a szigorúbban vett közgazdasági oldalát: Ön eddig elsősorban a keletkező társadalmi feszültségekről beszélt, de miből lesz, mondjuk, tőkés exportnövekmény?*

T.: Először is ki kell kerülni a fizetési válságból, amelyre korántsem számítottam (hitelfelvételi nehézségek a lengyel fordulat nyomán, arab olajpénzek visszavonása stb.). Persze az, hogy az ilyen véletlen ingadozások ekkora gondokat okoznak nekünk, ugyancsak a reform 1972-es törésének tragikus következménye.

K.: *Én most zárójelbe tenném a fizetési problémákat, s visszatérnék a reform öngazdálkodásának kérdéséhez. Hogyan lesz a bérszabályozás és a vállalkozások némi liberalizálásából rövid időn belül gyors fellendülés? Milyen garanciákat lát erre?*

T.: Hát... gyöngécskéket. Garancia nincs, és megint csak azt mondhatom, más módon a lehetőségek még kevésbé rózsásak: vagy megpróbálunk a reformmal utat törni, vagy bele-rohanunk a sorozatos életszínvonal-csökkentésekbe, vállalva a velük járó nyílt politikai elégedetlenséget.

A kisvállalkozás kihívása

K.: *Ha elfogadjuk is, hogy a reformon kívül nincs más út, még mindig megmarad a kérdés, hogy miképp kell rajta elindulni. Erre Ön két kezdőlépést adott. A gazdaságvezetés eközben az ezekkel rokon döntésekből „csöpögtet” egy keveset, ilyenformán a magán- és kisközösségi vállalkozások felkarolásának elhatározásából is. Önnél viszont ez az utóbbi reformmozgás nem látszik túl hangsúlyosnak.*

T.: Én eddig azokat az elemeket emeltem ki, ahol szerintem rövid időn belül jelentős fordulatot lehetne tenni. A magángazdaság ösztönzésében is elképzelhető lenne a jelenleginél markánsabb változás. Ez azonban nagyon bonyolult ügy, nincs is róla kiforrott véleményem. Köztudomású, hogy a magyar gazdaság elmúlt évtizedben elért sikereinek egyik pillére a második gazdaság volt, mégpedig annak nemcsak a törvényes, hanem a nem-legális, nem-adózó és az első gazdaságban kifejtett teljesítmények visszatartásával kombinált része is. A kezdeményezés, hogy a magán-kisvállalkozásokat ösztönözzék, elsősorban arra irányul, hogy a meglévő termelési és szolgáltatási volument bevigyék a legális gazdálkodás csatornáiba. Ennek az a feltétele, hogy a kisvállalkozó képes legyen jövedelmeit olyan magas szinten tartani, hogy a változás kifizetődőnek mutakozzék a számára.

K.: *A kérdés pontosan az, hogy a legalitásnak ezt az „áldozatát” érdemes-e vállalniuk.*

T.: Igen, éppen ezért nagy eredménynek tekinteném, ha a mai „fekete” és „szürke” gazdasági formák nagy része legálissá válna, a tevékenységek szerény mértékű növekedése mellett. Ám félnék az előbbi értelemben illegális második gazdaság drasztikus visszaszorításától. Nem hiszem, hogy a büntetőeljárásokat és a liberalizálást rendesen kombinálni lehetne egymással.

K.: *A kisvállalkozások kapcsán maradjunk még egy pillanatra az általános reformkoncepció értékelésénél. Nem véletlenül firtatom a súlypontokat illető állásfoglalását. Úgy vélem ugyanis, hogy a szocialista szektor nagyvállalatai az Ön gondolkodásában megőrizték azt az elméleti jelentőséget, amelyet már a 68-as reform idején is elfoglaltak, itt kontinuitást érzek. Amit pedig az előzőekben a reformra való átmenetről kifejtett, abból is egy nagyvállalat-centrikus álláspont sejtett elő számomra. A kisvállalkozás ezek szerint mindenekelőtt azért üdvözlendő, mert „megfertőzi” a nagyvállalatokat – jól értem én ezt?*

T.: Igen.

K.: *A kisvállalkozások megerősödésétől tehát kevésbé vár hozzájárulást a gazdasági konszolidációhoz?*

T.: Nem, én a kisvállalkozásoktól sokat várok. Nézzük először a szövetkezeti és állami kisvállalatokat. Ezekben nagy fantáziát látok, az összes többiben kevesebbet. Anélkül, hogy lebecsülném a második gazdaság eredményeit, úgy hiszem, hogy az ide tartozó tevékenységek a 70-es években történt fellendülésük után már közvetlenül kevesebb pótlólagos erőforrást jelenthetnek az 1982-es szinthez képest.

K.: *A kifejlődésüket akadályozó fékek miatt vagy egyébként sem?*

T.: Azért nem, mert ha nem hirdetjük meg, szerintem helyesen, hogy fusizzunk többet, és „bátran használjuk” az állam anyagát nagyobb mértékben, akkor az is szép eredmény, ha a legalizált magán-kisvállalkozás versenyben marad, és szerény mértékben növekszik...

K.: ... ha feltesszük, hogy olyan a kisvállalkozások gazdasági környezete, mint most: tőkekoncentrációs fékek, hitelezési, anyagellátási, külkereskedelmi akadályok...

T.: Én híve vagyok annak, hogy ez a környezet liberalizálódjék: tehát a fröccsöntőgépet ne a külföldi nagymamától kelljen beszerezni, sőt állami kölcsönt is lehessen rá fölvenni, azaz próbáljuk a féllegális elemeket mérsékelni. De mit lehet mindettől várni? Vagy olyan növekedést, amelyben ezek a féllegális elemek is gyarapodnak, és ma elképzelhetetlennek tűnő nyílt jövedelemdifferentiálódást eredményeznek, vagy pedig a tevékenységek kevésbé látványos bővülését, és ekkor csökken a féllegális elemek aránya. Ez utóbbi nagy népgazdasági haszon lenne, feltéve, hogy az első gazdaság hatékonysága lényegesen javul, azaz takarékosabban gazdálkodik mindazokkal az erőforrásokkal, amelyeket a második gazdaság most már nem szívna el tőle.

K.: *Láthatóan nem bízik a klasszikus kapitalista sikertörténetek megismétlődésének lehetőségében: olyanokra gondolok, hogy valaki ma elindul egy ócska géppel, és holnapra már multimilliomos. Vagy vegyük például a külkereskedelemben integrált családi kisvállalkozások esélyeit, egyesekben élnek ilyen remények is.*

T.: Nem vonom kétségbe, hogy kis vállalkozásból is lehet nagy siker, csak azt állítom, hogy ezek nagy része nem kifejezetten magánalapon fog működni. A szocialista kisvállalkozások persze összekapcsolódhatnak személyi és családi vállalkozásokkal, de nem hiszek abban, hogy egy kifejezetten tőkés vállalkozás fog itt utat törni magának.

K.: *Válaszából nem világos: ezt nem szeretné, vagy egyszerűen nem tartja lehetségesnek?*

T.: Határozottan az a véleményem, hogy egy olyan ország, amely egyszer már végrehajtotta az államosítást, függetlenül attól, hogy akar-e, társadalmi méretekben nem tud reprivatizálni, mert a társadalom minden politikai helyzetben megkövetelné a tőkeakkumuláció és az örökösödés erős korlátozását. Ez nem ellentétes azzal, hogy a mai helyzethez képest szerintem lényegesen mérsékelni kellene a magán-kisvállalkozást sújtó adókat, azaz nagyobb jövedelmeket kellene törvényesen engedni.

K.: *Tekintsük most az egész ügyet a reform elméletörténetének összefüggésében: a szocialista piacgazdaság eszméjének szempontjából a szocialista vagy a magán-kisközösségi szektor liberalizálását véli fontosabbnak?*

T.: Én Nyers Rezsőnek azt a tételét, hogy a háromszektorúság a magyar gazdasági reform alapkövetelménye, komolyan veszem. A magánkezdeményezés visszaszorítását nem tartom kívánatosnak. Sokkal több magán-kisvállalkozásra gondolok, mint amennyi jelenleg van. Ám mégsem ez a döntő eleme stratégiai elgondolásaimnak, éspedig nem ideologikus okok miatt.

Azt ugyanis még lehetne képviselni, hogy legyen több kisvállalkozás, de hogy ezek legálisan is annyit vagy többet keressenek, mint eddig egyesek legálisan és illegálisan, azt már aligha. Sőt ha ezt a lehetőséget ma egy maszeknak felkínálnák, nem csodálkoznék, hogyha visszautasítaná, mint olyan ajánlatot, melyre biztos nem számíthat hosszú ideig.

K.: *Érdekes, hogy Ön milyen nagy hangsúlyt fektet az adózási korlátokra, miért nem például a koncentrációt gátló előírásokat enyhítené először?*

T.: A vállalkozások törvényesen megengedett méreteit én is tághatónak tartom, de hogy ezek legálisan elterjedjenek, ahhoz igen jelentős jövedelmek engedélyezése lenne szükséges. Ma ezek az üzletek elsősorban féllegális jellegük folytán jövedelmezők...

K.: ... Vagy inkább azért, mert – s ezt valahol Ön is írja – az adminisztratív korlátozások következtében nincs komoly verseny ebben a szektorban.

T.: Igen, de visszatérve a törvények megkerülésére: ez rossz dolog. Én a morált fontosnak érzem, más okból is. Az első és második gazdaság közötti bérdifferentiákat ugyanis társadalmilag fékező hatásúaknak tartom. A második gazdaság legalizálásától nem elsősorban azt várom, s azt hiszem, most válaszolok igazán egyik korábbi kérdésére, hogy az lényegesen többet produkáljon, mint eddig, hanem azt, hogy az első gazdaságban olyan változásokat indítson el, melyek nyomán ez utóbbi valóban képes legyen a többlet-teljesítményre.

Reformmozgalom: érdekek és politikai modellek

K: *Ha nekem kellene jósolni, én elvileg nagyobb teret látok a legalizálódó és esetleg önigazgatási elemekkel telítendő második gazdaság fejlődése előtt, de most inkább egy más összefüggésben szeretném megismerni a véleményét a reform és a kisvállalkozások viszonyáról. Reformközgazdászok körében szükségképpen él az igény, hogy a liberalizálási folyamatokat lehetőség szerint visszafordíthatatlanná tegyék. Talán nem felesleges ezért a kérdés: vajon nem a (korántsem szükségképpen magán-) kisvállalkozások kibontakoztatása-e az alkalmasabb eszköz a cél elérésére, különösen miután a nagyvállalatok megreformálásában a reformereknek már bőven lehetnek kudarcélményeik.*

T.: A reform ügyének társadalmi biztosítékait nagyon fontos kérdésnek tekintem. Az 1968-as mechanizmusreform legnagyobb gyöngéjeként könyvelem el, hogy nem tudott maga mellé társadalmi mozgalmat állítani. A reform stabilitása szempontjából az jelenthetne garanciát, ha a közvetlen érdekelték tudatos csoporttá szerveződnenek. Ebbe beletartoznának azok, akik a vállalati önállóság alapján tágabb lehetőséget látnak önmegvalósító (irányító és termelő) tevékenységeik számára, mind nagyvállalati, mind kisvállalkozói körben.

K: *Végül is, kikben látja a potenciális szövetségeseket, hiszen épp Ön beszélt korábban az új reform által teremthető társadalmi feszültségekről?*

T.: Az állami és szövetkezeti vállalatok strukturáltabb szervezetek lehetnének, mint jelenleg, és ezeken belül is nagyobb érdek- és jövedelem differenciálásra lenne szükség. Ha a reform szavatolni tudja, hogy üzemek, műhelyek, tervezőosztályok alkotó fantáziával vehessenek részt a szocialista vállalatok működésében, és ezt megfelelően honorálják is nekik, akkor azok, akik ilyenképpen nagyobb teret kapnak az önkitaljesedésre, ennek a politikának a híveiül is szegődhetnek.

K: *Ez így kissé elvontan hangzik. Elképzelhető mindez érdekek intézményes megfogalmazása és képviselése nélkül? Mely szervezetek fogják ezeket az érdekeket képviselni, az érdekkonfliktusokat tompítani, kompromisszumokat létrehozni és konszenzust teremteni, a jelenlegiek?*

T.: Véleményem szerint a szakszervezetek és a különféle szövetkezetek elvileg alkalmas keretül szolgálnak a részérdekek kifejezésére és védelmére. Szükségesnek tartom egy menedzseri érdekképviselői szervezet létesítését is. Természetesen szívesen látnám, ha más szervezetek is alakulnának.

K: *Azt hiszem, sarkalatos kérdéshez érkeztünk. A reform történeti feldolgozásaiban ugyanis az már talán közhely, hogy elsősorban a gazdasági és politikai intézményrendszer kiinduló feltételeiben érdemes keresni azokat az akadályozó tényezőket, melyek előidézték a reform későbbi visszafordítását.*

T.: Egyetértek, de ez még nem közhely.

K: *Ön mindenesetre a reformjavaslatában előadja – nevezzük így – a politika „gazdasági önmegtartóztatásának” tételét, legalábbis abban a formában, hogy a pártszervezetek, mindenekelőtt az alsóbb szinteken, mérsékeljék közvetlen gazdasági beavatkozásait. Ez egyébként nem új, hisz 68-ban félhivatalos jelszóként is szavakba öntötték. Anélkül, hogy lebecsülném e probléma fontosságát, foglalkozunk most a politikai struktúra egyéb összetevőivel.*

Indítványában ugyanis véleményem szerint olyan politikai modellek keverednek, melyek hatékony együttműködése legalábbis kétséges. Önigazgatás, illetve menedzseri (technokratia) irányítás szakszervezeti ellenpólussal – e két modell, ha alaposan szétválasztaná, még követhető lenne a számomra. De mit kezdjek az itt-ott felbukkanó felügyelő bizottsági (Mitbestimmung-szerű) részvétellel vagy a vagyonszerűsítés ötletével? Kapcsoljam őket az önigazgatáshoz? Ám a participációról folyó nyugati viták fényében a szakszervezeti rendszerhez történő illesztésük sem látszik zökkenőmentesnek.

T.: A két alapvető típusnak a szövetkezeti vagy öngazgatási rendszert, illetve az állami vállalatok olyan irányítási módját tekintem, ahol az eszköz- (érthetőbben: tőke-) tulajdonosi jogokat több, az állami adminisztrációtól elkülönült szervezet látja el. A valóságban persze ezek a tiszta formák nem jöhetnek létre. Az öngazgatási elemek a gyakorlatban sokszor manipulációs célokat szolgálnak, maga az öngazgatási rendszer viszont működőképes. Véleményem szerint azonban elsősorban a tőketulajdonosi érdek megfogalmazása és az állami szakigazgatás hierarchiájától való elkülönítése alkalmas arra, hogy a jelenleginél lényegesen jobb eredményeket mutasson fel, bevezetését ezért javaslom.

Az utóbbitól, melyet többen menedzseri rendszernek neveznek (ez az elnevezés egyébként nincs kedvemre) persze nem idegen, hogy a tőke-munka ellentét mérséklésére participációs mechanizmusokat alakítson ki. A fokozottabb szakszervezeti érdekképviselő és a participáció eszméjét nem érzem ellentétesnek. Szükség van a vállalatvezetés és a munkavállalók elkülönült érdekeinek megfogalmazására, és szükség van olyan intézményekre is, amelyek ezeket az érdekeket képviselni tudják. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a köztük lévő konfliktusoknak nyílt összecsapás alakját kell öltetniük.

K: *Kombinálható-e mindez egy öngazgatási modellel?*

T.: Nem, az egy olyan modell lenne, ahol a szóban forgó érdekkülönbözőség nem fogalmazódik meg. A szövetkezetek, akár a jugoszláv öngazgató vállalatok, működőképesek, így egyes vállalatok esetében az öngazgatásra való átmenettel is kísérletezni lehet a hatékonyság növelése céljából. Valószínűnek látszik azonban, hogy az állami vállalatok zöménél megmarad és erősödni fog a menedzseri irányítás, fokozottabb szakszervezeti érdekvédelem és munkásrészvétel kíséretében. Igaz, a részvételnek is vannak vitatható elemei az érdekköszöközők nyíltabb formáival szemben. Azt viszont harmadrangú kérdésnek tartom, hogy ha van tőketulajdonos szervezet és van munkások érdekeit védő szakszervezet, akkor a participáció elváljék-e az érdekvédelemtől vagy sem.

K: *Milyen történeti tapasztalatok támasztják alá azt a várakozását, hogy az említett intézmények valóban képesek az együttműködésre?*

T.: A tőkés, az állami és a szövetkezeti tulajdon egész jól együtt tud működni egy tőkés vegyes gazdaságban. Nem látok semmi okot annak feltételezésére, hogy ez ne sikerülhetne egy szocialista gazdaságban.

K: *A legkomolyabb illeszkedési problémát – ismétlem – az öngazgatási rendszer beépítése okozhatja.*

T.: Ha az öngazgatást a szövetkezeti gyakorlattal azonosítjuk, akkor ez nem valószínű. Ilyen vállalatok mindenütt vannak, és elég sikeresek is, bár jövedelemelosztási gyakorlatuk nemritkán eltér a tőkés vagy állami vállalatokétól. Az okozhatja csak zavarokat, ha elfogadva a jugoszláv öngazgatási ideológiát, azt állítanánk, hogy a teljes társadalmi tulajdon öngazgatási jellegű legyen. Ekkor ugyanis meg kellene szüntetni a közvetlen állami irányítást a versenyszférán kívüli területeken is, mint azt Jugoszláviában tették.

K: *Az nem tekinthető rendszeridegen jelenségnek, amikor az öngazgatás úgy szüremlik be az (Ön által javasolt módon) menedzseri irányítású nagyiparba, hogy vállalati részlegek öltönek társulási-vállalkozási formát, ami szintén szerepel az Ön ajánlatai között?*

T.: Az egyes vállalati részlegek bizonyos fokú önállósítása szerintem sok helyütt sikerre vezetne. Ez egyrészt történhet az üzemvezető jogkörének növelésével, másrészt a vállalatvezetés és a munkavállalók közötti megállapodások útján. Ezek azonban konkrét megállapodások, s nem jelentik az egész vállalat szövetkezetesítését.

K: *Az öngazgatás mellett egyébiránt szokás felhozni, hogy katalizátora, egyúttal kerete is lehet egy felülről kezdeményezett újabb reform alulról jövő támogatásának, így fontos szerepet játszhat annak visszafordíthatatlanná tételében.*

T.: Erre az évrre javaslatomban igyekeztem válaszolni. Röviden: ezek a munkásöngazgatói rendszerek általában forradalmi helyzetben születnek, és az állam régi intézményeinek

megdöntése után keletkezett űrt töltik ki. Amíg ez a forradalmi szituáció fennáll, az öngazgatás nagyon hatékony irányítási struktúra lehet. A kérdés azonban az, hogy nyugodt körülmények között a munkások érdektelensége nem változtatja-e üres formává a rendszert. Hasonló a jugoszláv eset is, azzal a különbséggel, hogy ott forradalmi helyzet híján különleges politikai körülmények között kellett kitalálni egy olyan életképes szocialista modellt, amely megkülönböztette őket az összes többi szocialista országtól.

K: *Nem túl sommás ez a megállapítás?*

T.: Félreértés ne essék, nekem az öngazgatási gondolat szimpatikus. Ellenvetéseim nem ideológiaiak, hanem gyakorlatiak. Az emberek az öngazgatás mögé általános politikai válságszituációban sorakoznak föl. Én nem ilyen helyzetben próbálok megoldást keresni. Épp az ellenkezőjére spekulálok: olyan gazdálkodási reformokat szeretnék elősegíteni, amelyek megkönnyítik a gazdaságvezetés számára a válság megelőzését.

Reform – felülről és alulról

K: *Pedig az öngazgatás és a participáció ötlete, egyáltalán a reformnak társadalmi mozgalomként való felfogása, ha nem is teljesen új Önnél, mindössze az utóbbi években kap nagyobb teret az Ön gondolkodásában is, ha az elmúlt másfél évtizedet vizsgáljuk. Van ennek valami különleges oka?*

T.: Én valamikor a szocializmus eredeti modelljének igenlésétől indultam el, majd felismerve annak gyengeségeit váltam reformerré, méghozzá a 68-as értelemben, a felülről jött reform hívévé. Azt hittem, hogy a felvilágosult központ képes lemondani a gazdasági hatalom jelentős részéről.

K: *Most is ezt gondolja, csak most garanciákat is keres hozzá...*

T.: Igen, 1968-ban a hatalmi struktúrák konzervativizmusát nem tekintettem olyan erőnek, mint jelenleg. Közben azonban rájöttem, hogy azok a tényezők, amelyek nem hallgatnak a fölvilágosodott észre, nem véletlenszerűek és nem is olyan gyöngék. Tehát ellentéteket kell találni. A felülről jött reform és a változásokat követelő, alulról jövő nyomás egymást feltételezik. Én továbbra is megmaradtam reformernek abban az értelemben, hogy a radikális megoldásokat veszélyesnek és – az államosítások befejezett tényére való tekintettel – kiúttalannak is tartom. Közben keresem a szövetséget a felülről jött reform és az őt támogató rétegek között.

K: *Nem fatalista kissé ebben az ügyben? Az idő valóban a reformnak dolgozik? Úgy érzi, mind szélesebb körben fogják felismerni, hogy „nincs más hátra, mint előre” a reformok útján? Derűlátása netán országhatárainkon túlra is terjed?*

T.: Erre nem gondolok. Szerintem az államosítás gondolata és gyakorlata az egész világon sok új területen fog még megjelenni a maga sajátos következményeivel, többek között a vevői érdekek elhanyagolásával. Ahol viszont megjelenik, ott létre fogja hozni azokat az erőket, amelyek a túlzott központi irányítás gyengítésén fognak munkálkodni. Azt ellenben korántsem hiszem, hogy egy mélyreható reformnak belátható időn belül feltétlenül be kell következnie, és azt sem, hogy ha netán győzedelmeskedik, akkor ne lehetne visszaforgatni.

K: *A reformot fenntartó és garantáló mozgalom eszméjének késői megjelenését én mégis furcsának tartom. Ezek a gondolatok a 60-as és a 70-es évek fordulóján már feltűnnek a magyar marxista gondolkodásban: például Hegedűs András öngazgatást bíráló megjegyzései, a tulajdonlással, a szakigazgatás fölötti társadalmi uralom követelményével kapcsolatos „humanizációs” elgondolásai erősen összecsengenek az Ön mostani reformkoncepciójának lényegi megállapításaival. Ehhez képest a verseny- és a nem verseny-szféra megkülönböztetésén alapuló 1972-es reformindítványa még majdnem egy időben jelent meg Hegedűsnek a gazdálkodási rendszereket hasonló módon szétválasztó tanulmányával.*

T.: Én sokaknak köszönhetem jelenlegi nézeteimet. Elsősorban Péter Györgynek (apósomnak), az első és egyben legeredetibb magyar szocialista közgazdász-reformernek. Hegedűs Andrással lényegében egy időben jutottunk nagyon hasonló gondolatokra. Azt hiszem, a kiindulás mindkettőnkénél a reform bevezetésével összefüggő tapasztalatok voltak. Ennek kapcsán két mozzanatot ragadok ki. Az egyik az a megdöbbentő élmény, hogy azok, akiket a reform ügyében érdekeltnek tekintettem, elég közömbösen fogadták a reform 1972 utáni visszaszorítását: a felső menedzseri réteg is érdektelenné vált, a középső kezdettől fogva az volt, a dolgozók széles tömegei pedig inkább egyfajta „úri huncutságot” láttak az egészben. Ennek felismerése vezetett ahhoz a megfontoláshoz, hogy a reformpolitika nagy lehetőséget hagyott ki, amikor nem próbálta megkeresni potenciális támogatóit. Másodszor pedig gondolkodásra késztetett egy olyan irányzat jelentkezése, amely társadalmi változásokat követelt és azokat nem fölülről várta. Tisztázni kellett viszonyomat e vonulat képviselőihez, barátaimhoz, kollégáimhoz.

K: Egy utolsó kérdés a reform politikai intézményeinek ügyében. Az Ön javaslata mindenekelőtt vállalati egyesülések (nevezik ezeket egyelőre – jobb szó híján – pénzintézeteknek, holdingoknak is) képében tartalmazza a gazdasági szakigazgatás alapos átszervezését. Mivel azonban ezeket az intézményeket a végrehajtó hatalom alól kivonva a törvényhozás alá kívánja helyezni, előterjesztése nem vetít-e implicit módon előre egy parlamenti reformtervet is, megakadályozandó, hogy a vállalati szféra visszarendeződjék az ágazati, illetve területi irányítás rendszerébe?

T.: Ahogy a kelet-európai gazdasági rendszerek logikája létrehozta az ágazati és területi lobbikat, mint fontos érdekérvényesítő szervezeteket, úgy létrehozhatunk egy másik intézményi struktúrát is, ahol nem ezek a lobbik képviselik egyedül a gazdasági részérdekeket. El tudok képzelni egy, a piaci erők mozgósítása szempontjából hasznosabb játékteret, mint a jelenlegi. Ehhez fel kell számolni a területi és az ágazati rendezettséget, vagyis a hierarchizálhatóságot. A törvényes előírások belső tehetetlensége miatt is érdemes mindezt a jogalkotás nyelvén úgy megfogalmazni, hogy hangsúlyt kapjon a különböző intézményi erők elkülönültsége. Egy többközpontú szervezeti rendszert képelek el, ahol még a központok típusa is többes számban iratlik. Nemcsak a szakszervezetek, hanem a tőketulajdonos intézmények is a végrehajtó hatalom körén kívülre kerülnek. Ez a lényege a dolognak. Mindez kapcsolódik ahhoz is, hogy az államigazgatás társadalmi ellenőrzésének a parlament lehetne az eddiginél hatékonyabb fóruma. Én azt javaslom, hogy a tőketulajdonos szervezetek ellenőrzését is a parlamentre kellene bízni. Ez hangsúlyt adna az államapparátus és a tőketulajdonosok partneri és nem alá-fölé rendeltségi kapcsolatának, egyúttal növelné a parlamentarizmus általam nem sokra becsült, de azért mégsem lebecsülendő társadalmi szerepét is.

Reformújítások másfél évtized alatt

K: Ha visszatekintve kellene értékelnie jelenlegi reform-csomagtervét, milyen újdonságokat lát benne a 68-as elképzelésekhez, illetve a reformhű közgazdászok körében időközben felmerülő részleges reformtervekhez képest? A magam részéről ugyanis, s ezt kérem, ne vegye bírálatnak, koncepciójának azt a jellegzetességét emelném ki, hogy az egy – remélhetően jó időben megfogalmazott – szintéziskísérlet, még ha sok mindent korábbi magától vesz is át.

T.: Az előzőekből – úgy vélem – kiderül, hogy én a hatékony gazdálkodás és a centralizált, hierarchikus gazdasági döntési rendszer ellentmondásait kívántam és kívánom feltárni. Reformjavaslataim arra keresnek választ, hogy az államosítások után kialakult szocialista állami tulajdont miként lehet összhangba hozni a hatékony piaci termeléssel. Eből a szempontból az állami adminisztráció és a vagyonérdekelte tulajdonosi szervezetek elválasztását tekintem döntő feladatnak. A verseny létrejötte és a hatékony gazdálkodás nézőpontjából a személyi (magán)tulajdon kiterjedését és az öngazdálkodás fejlődését csak másodlagosnak tartom.

Hogy mi is az új mondanivalóm? Két lényeges momentumot emelek ki. A legfontosabb újítást a politika és a gazdaság viszonyában van, konkrétan a tervezéssel kapcsolatos álláspont tisztázásában. A reformgondolat annak idején úgy „adta el” magát, hogy arra hivatkozott: a direktív rendszer gátolja a központi akarat érvényesülését. S ezt nem egyszerűen taktikai okokból tette. Az indirekt irányítást tervszerűbbnek írta le, mint a tervutasításos mechanizmust, de nem tisztázta, hogy feltétlen sikernek kell-e minősíteni, ha a terv teljesül, vagy sem. A reformközgazdászok csak azt hangsúlyozták, hogy a részletek nem-teljesülése miatt nem kell erőszakosan belenyúlni a gazdaságba. Mai gondolkodásom jelentősen túllép ezen: véleményem szerint a részletek megvalósulása, illetve nem-megvalósulása voltaképpen közömbös. A kereslet és a kínálat harmonizálása nem a terv, hanem a piac feladata. Ez nem jelenti azt, hogy a tervre nincs szükség, anélkül a modern gazdaság nem lehet meg. A tervkészítés a racionális gazdasági beavatkozás előfeltétele, a gazdasági folyamatok sikerességét azonban nem lehet a terv, illetve a terv- és tényadatok különbségei alapján megítélni, hanem magukról a folyamatokról kell véleményt mondani.

Emellett – úgy vélem – fontos az is, hogy az eredeti reform kevésbé hangsúlyozta a vállalati önállóság intézményi feltételeit, mint én most. Már akkor is megfogalmazódott (bár nem írták le) az ágazati minisztériumok összevonásának nemrég megvalósított követelménye, mégsem vált világossá az, hogy a menedzser mögé intézményi erőket kell felvonultatni. Ez olyan kérdés, amelyben ma sincs sok szövetségese. Lehet, hogy ugyanerre a gondolatra mások előbb jutottak, én 1969-ben léptem fel vele egy belső használatra készült anyagomban.

K: *A most javasolt egyesülési típus elődje, a Termelési és Kereskedelmi Bank, ha jól sejtem, 1972-ben bukkant fel Önnél.*

T.: A szakajtóban. Az egészet azonban már szintén 1969-ben megírtam, ám akkor még nem jelenhetett meg. A szóban forgó belső anyagban nemcsak az adminisztratív és tulajdonosi funkciók elválasztásának szükségességét mondtam ki, hanem azt is, hogy sok, egymással versenyző eszköztulajdonos szervezet kellene, amelyek nem a központ politikai és gazdaságirányítási elveinek érvényesítését tartják fő feladatuknak.

K: *Csak hogy 1972-ben a vállalati egyesületek taglalását a versenyszférán kívüli területek (pl. számos szolgáltatás) külön kezelésének az igénye, valamint a piaci verseny belső korlátainak a bemutatása előzi meg a cikkben. A reform önbírálatának ez a realista hangvétele mintha kevésbé jellemezné éppen reformjavaslatát. Most talán „szabadversenyesebbnek” érzi magát?*

T.: Nem, e tekintetben a véleményem változatlan. A hangsúlyeltolódás oka biztosan az, hogy annak idején a tőketulajdon decentralizálásáról vallott elképzelésem annyira szokatlannak rémlett, hogy nekem a közgondolkodás által elfogadható nézeteimet és új gondolataimat kellett megfelelően hangsúlyoznom. A közjavak és a piaci javak szétválasztása egyébként egyszerű átemelés a közgazdasági irodalomból, s abból a felismerésből származik, hogy ezt a megkülönböztetést a 68-as reform nem tette meg. Akkori véleményemhez képest azonban ma már a versenyszférán kívül is nagyobb teret adnék a piaci mozgásoknak, mondjuk az egészségügyben vagy az oktatásban.

K: *Apropó, szolgáltatások. Köztudomású, hogy a piaci reformoknak szükségképpen kialakul egy szociálpolitikai „ellenzéke”, amely elsősorban a jövedelmi, fogyasztási stb. különbségek fokozódásától tartva fejezi ki – gyakran igen jogos – aggodalmait. Ezeket az aggályokat a reformot egyéb okok miatt is támadó erők nemegyszer átveszik, és meglehetősen populista jelszavak kíséretében fel is nagyítják (lásd a 68-as reform első néhány évét). Van-e az „új reformnak” új üzenete a szociálpolitikát illetően?*

T.: A szociálpolitikát én a társadalompolitika egyik részeként értelmezem. A társadalompolitika alapvető feladatának pedig az életszínvonal megtartását, ezen belül is a fizetőképesség kereslet minőségi kielégítését tartom. Olyan gazdaságpolitikát kell folytatni, amely ennek teljesítését elősegíti, és olyan szociálpolitikát, amely az eközben keletkező feszültsé-

geket feloldja (az ár- és béremelések közötti kapcsolat megteremtése, az ideiglenes munkanélküliek anyagi támogatása és átképzése, a kiugró jövedelmek adóztatása, a hátrányos helyzetűek felkarolása stb.). Ily módon elejét lehet annak is venni, hogy a reform ellenfelei a károsult rétegek védelmezőiként léphessenek fel. A cél az, hogy az ország gazdasági helyzetének általános romlását elkerüljük, ezért csak a gazdasági növekedés beindítása jelentheti a szociális támogatást igénylők érdekeinek valós védelmét. E célkitűzés megvalósításakor pedig nem szabad megrettenni a piac nagyobb mérvű bekapcsolásától a társadalmi közszolgáltatások esetében sem, ismét szem előtt tartva a szükségletek minőségi kielégítését.

A reformmagatartás természetéhez

K: *Eddigi válaszaiból, ha nem csalódom, töretlen bizalom érződik a 68-as reform eredeti elképzelései iránt. Azelőtt a reformközgazdászok csak azt tudhatták, hogy – durván szólva – az ómechanizmus rossz, most viszont honnan tudhatjuk, hogy az új jobb? A kérdés persze történelmietlen, de az állítás talán éppannyira: képtelenség ugyanis megállapítani, hogy mi történt volna, ha a reformot annak idején nem vezetik be, ám az is lehet, hogy eredményeit sok tekintetben külsőleges körülményeknek (világkonjunktúra az első években, a második gazdaság fellendülése stb.) köszönheti. Mi támasztja tehát alá azt az igen elterjedt vélekedést, mely szerint a tény, hogy a reform sok területen csak korlátozott sikereket ért el, éppenséggel a reform korlátozott volta magyarázza?*

T.: A társadalomtudományban a kísérletezés és az egzakt bizonyítás lehetőségei nyilvánvalóan szűk körűek, s a többi szocialista ország párhuzamos fejlődésével való összehasonlítás sem lehet perdöntő az ügyben. A reformgazdaság előnyeit inkább csak valószínűsíteni lehet, kiindulva a gazdaság néhány minőségi mutatójának javulásából (a növekedés felgyorsulása, a tőkés export arányának emelkedése, az áruválaszték bővülése stb.), időben és térben egyaránt összevetve. Ebből a szempontból a magyar gazdaság a reformot követő években jelentős eredményeket ért el, és 1973 után is inkább csak stagnálásról, mint romlásról beszélhetünk. Az áruellátás dolgában nagyon fontosnak tartom azt is, hogy annak viszonylagos bőségét a közvélemény is határozottan a reformnak tulajdonítja. A második gazdaságot pedig – mint azt korábban is említettem – a reform összefüggésében korántsem tartom külső tényezőnek.

K: *A reformba vetett bizalom nyilván „foglalkozási ártalomnak” is tekinthető egy reformközgazdásznál. Ez a bizalom Önnél jelenleg bizakodással is vegyül, hisz – ahogy elmondta – lát némi esélyt a reform „megreformálására”. Tekintettel azonban arra, hogy az 1979–81-es időszakban végrehajtott liberalizáló intézkedésekhez hasonló döntéseket általában újbóli „megkeményedés” szokta ciklikus módon követni, nem tart-e a csalódástól?*

T.: A decentralizációs-recentralizációs hullámok véleményem szerint nem mutatnak szabályosságot. Továbbá a recentralizálás nem egyszerűen a decentralizálási politika nem elégtő eredményeiből következik. Ha időközben nem javulnak, hanem egyenesen romlanak a gazdasági mutatók, az éppúgy bizonyíthatja a decentralizáció korlátozottságát, érveket szolgáltatva e korlátok leépítéséhez. Ily módon elképzelhető, hogy két – egy gyengébb és egy erősebb – liberalizálási szakasz követi egymást. A gazdaságpolitikai ciklus fogalmát illetően a magam részéről egyébként is találóbbnak tartom a rugó-hasonlatot: eszerint a szocialista gazdasági rendszerre a központosítás erői a jellemzők, a decentralizálást támogató, egyébként párhuzamosan jelen levő erőknek pedig csak viszonylag ritkán sikerül ezt a rugót komolyabb mértékben összenyomniuk és ezáltal a gazdaságot a centralizáció nyomása alól felszabadítaniuk. Ez általában akkor következik be, ha a gazdaságra más nyomás – adott esetben fizetésimérleg-feszültség – nehezedik. Ha pedig ez a nyomás egyszeri hatását követően is erősödik, akkor ez újabb decentralizációs elhatározásokat szülhet, s a centralizációhoz történő visszarendeződésnek az ilyen döntések nagy ára szabhat határt.

K: *A rugó viszont, minél erősebben összenyomják, saját törvényeinek engedelmeskedve csak még inkább kész lesz a kipattanásra. De váltunk témát. A reményekre és az esetleges csalódásra vonatkozó kérdést beszélgetésünk záró témájának indításául szántam. Személyesebb vizekre evezve, az érdekelne, mit is jelent másfél évtizede „ügyeletes reformernek” lenni. Újból és újból nekifutni, egyre-másra szerkeszteni a mechanizmusmodelleket, részleges javaslatokat összegezni, azaz vállalni a mindenhez legalább egy kicsit értés felelősségét, folyton engedményeket tenni, a kritikai elmélet és a politika között ingázva – mindezt miért csinálja?*

T.: Én ezt voltaképpen 1953 nyara óta, tehát immár majd harminc éve csinálom, miután Leningrádból – ahol egyetemre jártam – hazatérve a Tervhivatalban ért az akkori gazdaságpolitikai fordulat. Amikor 1956 után a külkereskedelem tájára (Kereskedelmi Kamara, majd Konjunktúra- és Piackutató Intézet) vetődtem, ott is a magyar gazdaság irányításának vizsgálatát tartottam legfontosabb feladatomnak. Amióta rájöttem, hogy a szocializmus sok vonatkozásban nem tudta beváltani ígéreteit, ám von Misesnek sincs igaza, és a szocialista gazdaság nem számolja fel magát, sőt működőképessége javítható, azóta azon gondolkodom, hogy miként lehet a szocializmust a humanizálási célokkal jobban összeegyeztetni.

Nem elégedhetek meg az egyszerű kritikával. Ez a munka, ha nem jár is azzal az eredménnyel, hogy a kidolgozott ötletek megvalósulnak, akkor is szórakoztat, amikor a reformjavaslatok körüli „szabad – nem szabad” társasjátékra korlátozódik. Mindemellett nem a tervezett modellek, hanem a bírálat és a nyomában járó útkeresés az igazán lényeges számomra. Nem hiszek igazán a saját modelljeimben, a konstruktív igényű megfogalmazás inkább csak a probléma reális felvázolásában segít. Elméleti szempontból pedig nem elsősorban az izgat, hogy melyek a szocialista gazdaság gyakorlati gyengeségei, hanem az, hogy különböző fogyatékoságai ellenére miért képes mégis fennmaradni, és miként és milyen mértékben tehető hatékonyabbá.

Ami a reformjavaslatokkal kapcsolatos politikai felelősséget illeti, itt van bizonyos munkamegosztás a tudomány és a gyakorlat között. A tudománynak – nézetem szerint – mindenekelőtt az iránymutatással és nem a konkrét mechanizmusrészletek kimunkálásával kell foglalatoskodnia. Nem feladata, hogy kompromisszumot kössön, de tényként kell elfogadnia, hogy anélkül nem megy. Ez a tudósok számára kedvező pozíciót teremt, mert a javaslataik megvalósulása közben fellépő bajokért ezeket a kompromisszumokat tehetik felelőssé. A „tisztá” megoldások felvázolása mindazonáltal nem felesleges.

(Az interjú 1982 nyarán készült.)

Kovács János Mátyás